

In iets gewijzigde vorm gepubliceerd in **Heraldisch Tijdschrift**20 (2014): 115-120.

Vervelles of heraldische hangertjes in gebruik bij de jacht met valken en honden in Frankrijk in de 14de en 15de eeuw

Anton C. Zeven

Sleutelwoorden: vervelle, hangertje, pendant, jachthond, jachtvalk, hunting dog, hunting falcon, Frankrijk, France.

Noot: In dit artikel wordt niet ingegaan op het merken van jachthonden door brandmerken en door heraldische halsbanden en rugdekken (sjabracken). Ook niet op de heraldische sier-aanhangsels die aan het tuig van paarden werden gehangen. De termen valk en valkenjacht gebruik ik in algemene zin. Men kan ook met andere roofvogels, zoals de havik, jagen.

Inleiding

Vervelle is een Frans woord voor een hangertje met een persoonsgebonden teken (vaak een heraldisch wapen), dat aan een poot van een valk of aan de halsband van een jachthond werd bevestigd. Ik ken hier geen kort voor woord in het Nederland en daarom zal ik van deze Franse term gebruikmaken.ⁱ In 1904 geeft de Fransman M.J. Roman een beschrijving van vervelles, die ik samenvat: *”men vindt soms in middeleeuwse inventarissen vermeldingen als “vervelle pour les faucons” (vervelle voor de valken). Een vervelle is een klein schildje, dat door middel van een koordje aan de poot van een valk wordt bevestigd. Hierdoor kan, wanneer roofvogels van meerdere deelnemers aan de valkenjacht meedoen, de rechtmatige eigenaar aantonen dat de valk met zijn vervelle van hem is.”* Roman gaat verder: *“daarentegen vinden we nooit in deze inventarissen de term “vervelle à chiens” (vervelle voor honden). Waarom wel “vervelle pour les faucons” en niet “vervelle à chiens”?* Want honden zullen zeker ook een ‘hondenvervelle’ van de eigenaar hebben gedragen. Inderdaad heeft men twee typen vervelles gevonden. Type 1 is klein en licht en geschikt voor valken; type 2 is groter en zwaarder en geschikt voor jachthonden. Aan de vervelle van een jachthond zit meestal een ringetje, waarmee de vervelle aan de halsband wordt bevestigd.ⁱⁱ Roman gaat verder : *voor valken waren de hondenvervelles te zwaar. Omdat vervelles van valken klein en dun zijn zullen ze na verlies veelal vergaan zijn. Daardoor zijn zij zeldzaam. Dit betekent dat bijna alle in de grond gevonden vervelles, die van jachthonden zijn.”* (Einde samenvatting).

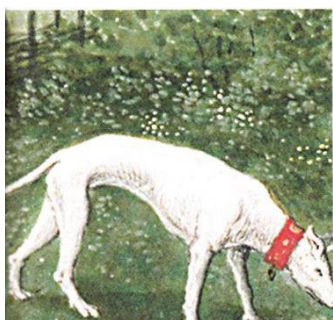
Afb. 1. Jachthonden, afgebeeld op het Tapijt van Bayeux, ca 1080. Links Harolds honden, rechts honden van Willem, hertog van Normandië, later de Veroveraar. Dragen zij niet-heraldische vervelles of zijn het ringen van gespen? Foto's uit Grapeⁱⁱⁱ

Bij de terugkeer van de valk of een meute bestaande uit honden van meerdere eigenaren, kon de eigenaar aan de hand van de vervelle geïdentificeerd worden. Dit kon ook gebeuren als een verdwaalde valk gevonden werd of als de hond het gevecht met een beoogde prooi niet overleefde. Of de valken afgebeeld op het Tapijt van Bayeux (ca 1080) een vervelle dragen is niet goed te zien. Dat geldt ook voor de afgebeelde honden van Harold en William (afb. 1). Wie een vogel met aan zijn pootriempje een vervelle vond, was verplicht de vogel terug te geven aan de eigenaar. Zo kreeg Willem van Oranje een valk terug die was gevangen op het grondgebied van Christiaan III van Denemarken. Een vervelle met het wapen (of de initialen of naam) van Willem van Oranje is mij niet bekend.^{iv} Soms werd een vervelle ook aangebracht op het kopkapje van de valk. Dit was voor de identificatie van de vogel nodig als die samen met andere valken in een kooi opgesloten werden. Voor de jacht zelf was het niet nodig, want het kapje bleef bij de eigenaar achter. Misschien werden in dat geval twee vervelles gebruikt: één aan het kapje en één aan een poot.

Op internet vinden wij één artikel van Maxime Legrand, dat aan vervelles van honden is gewijd. Hij schrijft omstreeks 1905 over *Vervelle à chiens* "trouvée à la tour de Guinette, à Étampes".^v Hij vermeldt dat de afmetingen van een vervelle kunnen variëren. Als maten geeft hij: hoogte 20 mm, de grootste breedte 29 mm en dikte 2 mm^{vi}. Dit betreft dan een rechthoekige vervelle. Meestal is aan beide zijden een wapentje aangebracht, dat het wapen van de eigenaar zal zijn. Een voorbeeld van een vervelle van een valk wordt in afbeelding 2 gegeven, en twee voorbeelden van een vervelle voor een jachthond worden in afbeelding 3 gegeven. Het basismateriaal van een vervelle is een koperlegering.

Afb. 2. De Rooms-Duitse koning Frederik II met zijn valk, en voor de duidelijkheid een opzij getekende vervelle aan een koordje. Afbeelding uit *De Arte Venandi com Avibus* (Over de kunst van het jagen met vogels) door Rooms-Koning Frederik II voor 1250. Ontleend aan internet.

Afb. 3. Twee voorbeelden van windhonden met een vervelle. Links uit *Heures à l'usage de Rome*, manuscript geschilderd te Brugge in ca 1515 door Simons Bening (Rouen, B.M. ms 3028 (leber 142), rechts miniatuur door Jean Fouquet ca 1470: *Lodewijk XI zit een vergadering van de ridders van de Orde van Saint-Michel voor* (BnF).^{vii}

Vervelles worden weinig in archiefstukken vermeld. Labrot vermeldt in 2005 nog twee vondsten in inventarislijsten:^{viii}

1390 “*Pour quatre gran[d]s vervelles d'argent doubles qui fait huit vervelles et quatre autres vervelles, qui font pour tout une douzaine de vervelles d'argent dorées en esmaillées des armes de France pour les austouers du roy, 610*” Arch. Nat. KK 21, fol.84).

Vertaling: “Voor vier grote dubbele zilveren vervelles, dat maakt samen acht vervelles en vier andere vervelles, die maken samen een dozijn vervelles van geëmailleerd verguld zilver met het wapen van Frankrijk voor de haviken (austouers, in modern Frans autours) van de koning.”

Er werden dus vier dubbelzijdige grote vervelles (voor honden) en vier (eenzijdige) voor haviken gemaakt. Samen waren dat 12 wapentjes. Op internet heb ik geen afbeelding van een exemplaar gevonden.

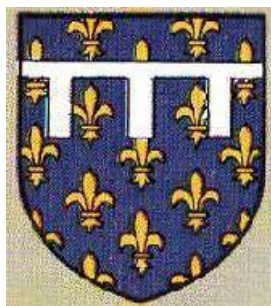
1394 “*A Herman Ruissel, pour fait et forgié huit douzaines de vervelles d'argent doré et esmaillées: c'est assavoir cinq douzaines aux armes de France, et y en a chacune vervelle un mot qui dit: Leroy pour les fa[u]cons du roy nostre seigneur, les autres troiss douzaines aux armes de mgr le duc d'orleans 20 l 12 s. 6 d.p* (Arch. Nat. KK 24, fol 85c)

Vertaling: 1394 “Aan Herman Ruissel, voor het maken en smeden van acht dozijn geëmailleerde en vergulde zilveren vervelles, dat is te weten vijf dozijn met het wapen van Frankrijk en met de toevoeging van het woord Leroy voor de valken van de koning, onze heer, de andere drie dozijn met het wapen van de hertog van Orléans (kosten) 20 l 12 s 6 d.p.”

In deze bestelling werden dus 60 vervelles gemaakt voor de koning (afb. 4) en 36 voor de hertog (afb. 5).

Afb. 4. Wapen van de Franse koning

Afb. 5. Wapen van de hertog van Orléans

Legrand beschrijft voor een valk een vervelle met een omschrift. Het wapen *d'azur à six besants d'or au chef de même* (in blauw zes gouden bezanten en een eveneens gouden schildhoofd) met het omschrift: IE . SVIS . A . M . DE . ST . VALLIER (ik ben van de heer

van Saint-Vallier). Misschien was de vervelle te veel beschadigd, want het wapen van de familie De Saint-Vallier voert zes zilveren 3-2-1 bezanten.^{ix}

Van de in afbeelding 6 afgebeelde bodenvondsten is bij de rechter het emaille door humuszuren verdwenen. Te zien is dat de “fijnsmid”^x de vorm van het wapen al door uitholling^{xi} had aangebracht, voordat het geëmailleerd werd.

Afb. 6. Twee in Frankrijk gevonden vervelles met hetzelfde wapen. Links vrijwel onbeschadigd, gevonden in Monflanquin, Lot-et-Garonne, Aquitanië.^{xii}, rechts waarvan het emaille is aangetast. Vindplaats niet vermeld.

Uiteraard vonden mensen de vervelles mooi en werden ze ook wel op de kleding of aan een ketting gedragen.

Frequentie van voorkomen

Vervelles waren tot een tiental jaren geleden vrijwel onbekend; nu worden ze door gebruikers van metaal-detectors op relatief grote schaal gevonden (afb. 7). Met behulp van wapenboeken en andere heraldische en historische bronnen kunnen sommige vervelles waarschijnlijk nog op naam gebracht worden.

Afb. 7. Een aantal in Frankrijk gevonden vervelles^{xiii}

Wanneer men op internet zoekt op de term vervelle, dan komen in franse sites vele afbeeldingen van vervelles naar voren. Voor Groot-Britannië zocht ik op heraldic pendants.

Ook in dit land worden vervelles gevonden, die meestal als harness pendants worden aangeduid. Hoewel sommige pendants slecht 18mm hoog zijn worden alle heraldic pendants onder de noemer van paardentuig-vervelles gebracht. Ook in het Duits kan men zoeken op Wappen Anhänger of dergelijke woorden. Op Nederlandse sites ben ik geen vervelle tegengekomen. Aangezien jagen met met valken en honden overal plaats vond, zullen ze nog gevonden, resp. herkend moeten worden. Misschien was het gebruik streekgebonden. Zo meldt Van Uytven^{xiv} voor Frankrijk dat vervelles typisch voor vooral Bourgondië zijn. Bestudeert men de afbeeldingen in de Codex Manesse (eerste helft van de 14de eeuw), dan vindt men geen vervelles in de valkenjachtafbeeldingen. Ik heb hiervoor geen verklaring.

Vormen van vervelles

Er komen verschillende vormen van vervelles voor. Volgens de door Labrot en op internet afgebeelde zijn de meeste vervelles schildvormig (afb. 8). Daarnaast kunnen ze rond, rechthoekig, trapezium-vormige en anders zijn (afb. 9-11). Verder is niet op alle vervelles een wapenschild aangebracht, maar misschien alleen een wapenstuk.

Meestal staat het ringetje loodrecht op het schildje; soms is een doorboord lipje gemaakt. Het ringetje zelf zit meestal aan de bovenkant van de vervelle, maar soms aan de zijkant.

Misschien was in het laatste geval het wapen gemakkelijker af te lezen van het schildje aan een halsband van een niet-meewerkende hond.

Afb. 8. Een vervelle met een schildvorm. Wapenschild.
Uit Labrot, 2005.

Afb. 9. Ronde vervelle waarvan het ringetje is afgebroken. Wapenschild.
Uit Labrot, 2005.

Afb. 10. Rechthoekige vervelle. Geen wapenschild.
Uit Labrot, 2005.

Afb. 11. Trapeziumvormige vervelle. Geen wapenschild.
Uit Labrot, 2005.

Rode vervelle van Rooms-Koning Frederik II?

Als men afbeeldingen. 2 en 12 uit de *De Arte Venandi com Avibus* bekijkt, dan lijkt het erop dat een valkenier een rode vervelle vasthoudt. Even dacht ik aan een rode waszegel, maar een dergelijke zegel zal te zwaar geweest zijn.

Afb. 12. Een valkenier bekijkt de vervelle.
Afbeelding uit *De Arte Venandi com Avibus* (Over de kunst van het jagen met vogels) door Rooms-Koning Frederik II voor 1250. Ontleend aan internet.

Discussie en conclusies

Het lijkt erop dat vervelles overal werden aangemaakt en gebruikt om valken en jachthonden te merken. Dit wordt vooral aangetoond door de vondsten van vervelles, die met behulp van een metaal-detector in de grond worden gevonden. Over de Nederlanden, Spanje en Italië kan ik de door gebrek aan gegevens en kennis geen uitspraak doen. Mogelijk ken ik de juiste zoekwoorden niet. Verder zullen wel nieuwe archief- en bodemvondsten gedaan worden, die ons inzicht zullen verbeteren.

Eveneens lijkt het erop dat in Frankrijk vervelles voor valken en honden werden vervaardigd, terwijl in Engeland en Duitsland pendants resp. Anhänger voor paarden werden gemaakt.

Verder onderzoek zal ons inzicht vergroten.

Net zoals de belangstelling voor het organiseren, meedoen en bijwonen van tournooien ook een keer werd beëindigd zullen geleidelijk aan ook grote jachtpartijen en valkenjachten

beëindigd zijn. Daarmee verdween ook de behoefte tot het aanschaffen, dus het maken van vervelles.

Bronnen

- Alexander, J.J.G. & P. Binski (red.). 1987. Age of chivalry. Royal Academy of Arts. Item Pendant, p. 258.
- Grape, W. 1994. Der Teppich von Bayeux: Triumfdenkmal der Normannen. München. 175p.
- Jenkins, T.B. 1958. Medieval armorial pendants. The Coats of Arms no 36. Zie > www.theheraldryociety.com/articles/heraldry_as_art/ en in www.thomber.net/england/ of google op > cockayne monument.
- Labrot, J. 2005. Pendants, branlants, vervelles et autres menus accessoires de parure des hommes et des animaux. Moyen-Âge no 49: 44-48.
- Uytven, R van. 2003. De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen. Waanders Uitgevers. Zwolle. 300p.
- Internet (zie hierboven en eindnoten)

Aanvulling

Van William Coolen ontving ik aanvullende informatie over vervelles, die ik graag aan bovenstaande artikel toevoeg. Zijn bron is het artikel door G. Salaün. 2011. 'Vervelles et escussons armoriés.' *Histoire et images médiévales* nr 29 (mei/juni/juli): 28-30. Salaün verwijst naar zijn bronnen: 1. C. Enlart, 1916. *Manuel d'archéologique française depuis les temps reculés jusqu'à la Renaissance deel 3: Costumes*; 2. L. Breton. 2004. 'Vervelles et pendants du Moyen Âge'. *Détection Passion* no 52, en 3. L. Breton. 2010. 'Les vervelles –'.

Afbeelding van drie moeilijk te beschrijven vervelles. Musée Dobrée, Nantes.
De auteur vermeldt geen afmetingen.

Détection Passion no 90. Zo'n 200 vervelles zijn te bezichtigen in Musée Dobrée te Nantes, waar ze een versholven leven leiden. De afmetingen van vervelles kunnen variëren van 2 tot 12 cm. De grootte bepaalt hun gebruik: voor jachtvogels, voor jachthonden of voor paarden. Salaün vermeldt dat de 16de-eeuwer Rabelais in één van zijn werken de jachtvogelvervelle beschrijft als: *d'icieul les ungs porter jects aulx jambes bien beaulx et precieux avec inscription aulx vervelles*. Dus: van de vogels voeren enkele aan hun poten mooie en kostbare gemerkte vervelles. Een archiefgegeven vermeldt: dat een onbekend aantal vervelles met het wapen van de graaf van Angoulême (geschakeerd goud/geel en rood) voor 34 solz (sous, gulden) 4 deniers (duiten met 12 duiten in 1 sous) wordt aangeschaft. Salaün geeft ook een indeling naar de vorm van de vervelles. Hij vermeldt geen afmetingen. Uit zijn artikel geef ik een afbeelding van drie moeilijk te beschrijven vervelles. Salaüns conclusie is dat deze bijzondere vormen geen betekenis hebben.

Op vervelles, vast gemaakt, dus niet hangend aan halsbanden van honden, wil ik nog terugkomen, want ik heb tot nu toe drie miniaturen/schilderijen gevonden waarop ze te zien zijn,.

Dank

Graag wil ik William Coolen bedanken.

Eindnoten

ⁱ De term vervelle die een middel-frans woord is wordt in het Oud-Frans verviele geschreven. Het woord zou afgeleid zijn uit het latijn, maar het internet geeft hierover onvoldoende informatie.

ⁱⁱ In Engeland heten zij pendants. Maar aangezien het schildje ca 5-5,5 cm hoog en ca 2,3cm breed, worden zij als versieringen van het paardentuig gezien (Alexander & Binski, 1987). Ook worden de Anhänger als paardenversiering gezien.

ⁱⁱⁱ Ontleend aan Grape (1994).

^{iv} Van Uytven (2003). Van Uytven vermeldt dat het wapentje op een belletje is bevestigd, dat weer aan een poot wordt geknoopt. Maar het belletje werd aan de ene poot vastgemaakt en de vervelle aan de andere poot.

^v Internet: naam van het tijdschrift niet vermeld. Ik maakte gebruik van de bron M.J. Roman. Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, séance van 7 december 1904.

^{vi} Deze vervelle lijkt dan op de vervelle, zoals afgebeeld in afbeelding 10.

^{vii} Ontleend aan Labrot (2005).

^{viii} Idem Labrot (2005).

^{ix} Google op armoirie de Saint-Vallier.

^x Ik voer hier het woord fijnsmid in, omdat de termen goud- en zilversmid niet opgaan. De term fijnsmid is gebaseerd op de term fijnschilder en staat tegenover grofsmid.

^{xi} Jenkins (1958).

^{xii} www.loisirs-detections.com/forum; www.la-detection.com/

^{xiii} www.loisirs-detections.com/forum

^{xiv} Van Uytven (2003).